

7. Sociální nerovnost: stavy, třídy, vrstvy

Proč je sociální nerovnost klíčovým sociologickým problémem?

Téma „sociální nerovnost“ je skutečně klíčovým sociologickým problémem z řady důvodů. Omezíme se na dvě skupiny, na důvody psychologické a sociální. Každý z nás obvykle, čas od času, pocítuje, že bohatství, moc či jiné „vzácné statky“ (jak tomu říkají ekonomové) jsou ve společnosti *nespravedlivě rozděleny*, nespravedlivě samozřejmě v jeho neprospěch. Všichni ostatně známe úsloví Jana Wericha, že at' máš k dispozici jakékoliv množství peněz, vždycky ti stokoruna chybí. Nelíbí se nám, že „u moci“ jsou lidé neschopní (ačkoliv jsme je volili), a jsme si jisti, že bychom „to dělali lépe“, jen nás k tomu pustit (ačkoliv o mechanismech výkonu státní moci máme většinou jen matnou představu). První psychologický motiv, který zvýznamňuje téma sociální nerovnosti, je pocit *nespravedlnosti* či *dokonce křivdy*, která se nám děje tím, že na některých statcích se nepodílíme tak, jak si myslíme, že bychom měli či mohli.

Druhým důvodem je pocit či vědomí (někdy silně potlačované) vlastní *neúspěšnosti*: z neúspěchu, který se projevuje materiální, mocenskou či prestižní ztrátou, obvykle obviňujeme všechny možné „objektivní okolnosti“ a zřídka-kdy si připouštíme vlastní podíl na tom, jak jsme ve společnosti situováni – zda nahoře, uprostřed nebo dokonce dole. Existuje velice málo sociologických prací, které by se zabývaly tímto fenoménem mimořádné vážnosti, se na téma sociální nerovnosti přímo (psychologicky) váže, totiž tématem *závisti*. Závist souvisí velice úzce se sebehodnocením člověka: jestliže člověk sám sebe nadhodnocuje, má přirozeně tendenci závidět „úspěšnějším“ jejich pozici a posuzovat ji jako „nespravedlivě“ obsazenou (koupenu, komplotem či „kamarádstvím“ získanou). Závist je ale silný motivační faktor i v sociologickém

smyslu: celé sociální skupiny mohou sdílet týž psychologický prožitek závidi, který nemusí být přiměřený a přesto sociálně působí.

Konečně třetím činitelem, který v této souvislosti působí, je fenomén *frustrace*, tedy vědomí existence překážky, kterou jedinec (nebo skupina) nemůže vlastními silami překonat a dosáhnout tak žádoucího cíle. Podle některých teorií právě frustrace často vede k agresivnímu chování. Pocit, že „statky“ jsou nespravedlivě rozděleny, spolu s vědomím, že jsou mi nepřístupné, vyvolává pocit napětí, nejprve individuálního, potom sociálního.

Ze sociologického hlediska tyto psychologické prožitky sociální nerovnosti nabývají na významu tehdy, když se slíjí v jakýsi sociální potok společně (skupinově) sdíleného prožitku nespravedlnosti, s nímž je třeba „něco dělat“. Sociální nerovnost tak stojí na počátku většiny (dokonce téměř všech) *sociálních konfliktů*. Na jedné straně víme, že žádná společnost nikdy nebyla „společností lidí si sobě rovných“, na druhé straně většinou podvědomě pocítujeme, že sociální rovnost je jakýsi žádoucí stav věcí, i když pravděpodobně nedosažitelný. Je přirozené, že tento pocit se liší od vrstvy k vrstvě, od třídy ke třídě, od skupiny ke skupině: obecně platí, že čím je skupina situována ve společenském uspořádání (hierarchii) níže, tím silněji inklinuje (směřuje) k požadavku sociální rovnosti a naopak.

Stavy, třídy a vrstvy: konzistence statusu

Ačkoliv prvním myslitelem, který se systematicky problémem sociální nerovnosti zabýval, byl Karel Marx (v souvislosti se svým pojetím společnosti jako „polem třídního boje“), začneme z jiného konce. Jeho následovník a kritik Max Weber přišel s ideou, že na sociální nerovnost je možné se dívat ze tří hledisek:

1. sociální nerovnost v **oblasti ekonomického života**, která se projevuje především rozdílností *šancí*, jež lidé mají na trhu, tedy rozdílnými možnostmi zhodnocovat disponibilní statky, nabízet a poskytovat služby, prodávat a nakupovat atd. (z tohoto hlediska se pak třídy dělí na vlastnické, výdělečné a sociální v užším smyslu); skupinám takto vymezeným říká Weber *společenské třídy*;
2. sociální nerovnost daná **odlišnou prestiží**, jíž se vyjadřuje odlišné ocenění určitých skupin podle jejich vzdělání, původu a životního stylu; takto vymezené skupiny jsou „*stavy*“;

3. sociální nerovnost v oblasti **veřejného a politického života**, v němž se lidé seskupují, aby vyjadřovali své skupinové (díleč) zájmy a současně usilovali *o podíl na politické moci*; takto vymezená seskupení jsou *politické strany* (v nejširším smyslu).

Ať už přijmeme Weberovo členění nebo ne (tedy ekonomika – třídy, prestiž a životní styl – stavy, politika a veřejný život – strany), v každém případě Weber první poukázal na to, že sociální nerovnost musíme zkoumat jako *mnohorozměrný jev*. Soudobá sociologie obvykle používá k vyjádření tohoto „stavu věcí“ pojem *sociální status*, jímž se vyjadřuje relativní sociální postavení individuů v sociální struktuře (v sociálním systému) dané společnosti, které je spojeno s určitými očekáváními, právy a povinnostmi. Těmto očekáváním, právům a povinnostem říkáme *sociální role*. Protože pojmy status a role jsou těsně svázány, někteří autoři (například Talcott Parsons) mluví přímo o „status-rolích“.

Příklad:

Lékař ve společnosti má určitý status, tedy postavení, které je spojeno s určitými očekáváními (rolí). Od lékaře očekáváme, jak jsme již řekli na jiném místě, že bude kvalifikován pro výkon své profese, ale současně od něj očekáváme určitý druh profesionálního chování a vyjadřování, ba dokonce takové vnější znaky, jako je bílý plášť, případně stetoskop kolem krku. Podobně učitel zaujímá určité postavení, které je vázáno na specifickou roli, i od něho očekáváme určitý způsob chování – jiný než u lékaře.

„*Mnohorozměrnost*“ (multidimenzionalitu) statusu nejlépe vyjádříme, když vyjmenujeme základní oblasti, v nichž se sociální postavení lidí od sebe podstatně liší, protože lidé usilují o různé „vzácné statky“ současně a nemají rovné šance je získat. Jde o to, že všichni lidé usilují a) o *hmotné statky* (v moderních společnostech to vyjadřujeme příjmem, disponibilním vlastnictvím a objemem spotřeby), b) o určitý stupeň *vzdělání*, protože vzdělání (kvalifikace) je předpokladem výkonu lépe placených povolání, c) o podíl na rozhodování ve veřejných věcech, tedy na *moci*, d) o získání a udržení určitého respektu a úcty, tedy *prestiže* ve společnosti i v bezprostředním sociálním okolí, a konečně e) o možnost realizovat svůj vlastní, osobitý *životní způsob*.

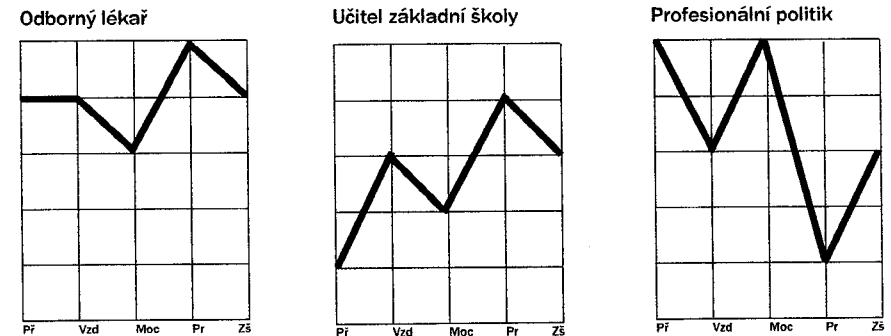
V moderních společnostech jsou všechny tyto znaky do značné míry (nikoliv úplně a beze zbytku) spojeny s výkonem povolání, tedy s *profesí*. To konkrétně znamená, že z toho, jakou profesi člověk vykonává, obvykle můžeme usuzovat na jeho příjem (majetek), vzdělání, prestiž i životní způsob.

Sociologové si ale již v polovině 20. století všimli, že i z tohoto pravidla existují výjimky. Velmi jednoduše řečeno a zobrazeno: představme si, že sociální postavení (status) budeme měřit na šestibodové stupnici – nejvyšší (5) – nejnižší (0) a to tak, že budeme měřit každou složku, z níž se „celkový status“ (v anglosaské terminologii se mu říká „*master status*“) skládá, tedy – povolání (náročnost a nutná kvalifikace, případně zastupitelnost), příjem (velikost disponibilního majetku), vzdělání, podíl na moci (zde bychom museli samozřejmě jemně rozlišovat moc na úrovni organizací, případně obcí a regionů, a na úrovni státních orgánů), prestiž (měřená prestiží vykonávaného povolání) a životní styl (způsob trávení volného času, zájmy, koníčky, kulturní úroveň atd.).

Pro ty, kdo chtějí vědět víc: Uvažujeme-li o prestiži, musíme rozlišit na jedné straně prestiž, která není závislá na jedinci, který se těší z prestiže povolání, jež vykonává (například prestiž odborného lékaře je obecně velmi vysoká, prestiž uklízečky je velmi nízká), a na druhé straně „prestiž“, která je vázána na konkrétního jedince – odborný lékař má obecně vysokou prestiž, ale určitý konkrétní lékař může mít velmi nízkou prestiž, špatnou pověst; podobně uklízečka má obecně nízkou prestiž, ale konkrétní žena vykonávající toto povolání může být velmi ceněna, oblíbená atd. Pro toto rozlišení čeština nemá výrazy – v angličtině se od prestiže odlišuje „osobní prestiž“ pojmem „esteem“.

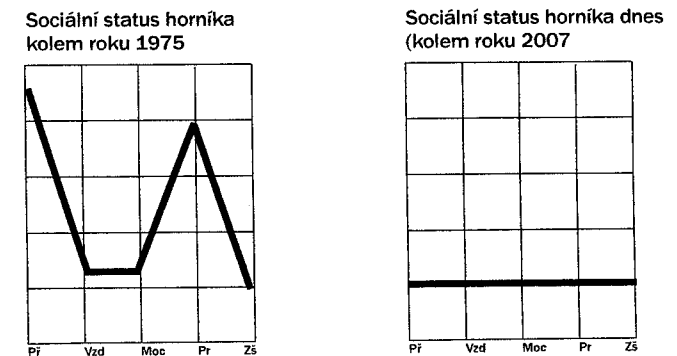
Ideální stav by byl, kdyby hodnoty na všech jednotlivých žebříčcích (stupnicích) byly zhruba stejné, tedy kdyby „náš“ odborný lékař měl třeba hodnotu profese 4 a všechny ostatní hodnoty (příjem, vzdělání, moc, prestiž, životní styl) měl na téže úrovni. V tomto případě to tak většinou je – snad kromě podílu na moci, který může být nepatrný (pokud není třeba primářem, vedoucím kliniky apod.). Ale vezměme příklad z výzkumů veřejného mínění. Podle těchto výzkumů má učitel základní školy vysokou prestiž (ve stovce měřených povolání se vždycky ocitá v první desítce), ale všichni vědí, že příjmy učitelů jsou relativně velmi nízké a tomu odpovídají i omezení třeba v možnostech kulturního trávení volného času. Podle těchto výzkumů mají profesionální politici kupodivu (?) velmi nízkou prestiž a o tom, jaké mají příjmy a vedlejší požitky, víme dobře i z denního tisku.

Všechny tři profese s jejich statusem můžeme tedy zobrazit takto:

Vidíme tedy, že zatímco v prvním případě jsou všechny složky statusu téměř v rovině, v druhých dvou případech tvoří křivku. Sociologicky mluvíme v prvním případě o tzv. *konzistentním statusu*, v druhém o *inkonzistentním statusu*.

Abychom ale týž problém ukázali i v jakési časové dynamice, vezměme si proměnu sociálního statusu horníka v posledním čtvrtstoletí. Zatímco v „reálném socialismu“ s jeho důrazem na rozvoj těžkého průmyslu atd. bylo povolání horníka poměrně prestižní (rozhodně formálně, ale i ve výzkumech veřejného mínění byl ze sta zkoumaných povolání v první dvacítkě) a současně vysoce honorované, v současné době v souvislosti s uzavíráním těžby a poklesem role primárního sektoru ve struktuře ekonomiky je sociální status horníka podstatně proměněn, zhruba schematicky takto:

Status a sociální stratifikace

Úvahy o konzistenci či inkonzistenci statusu nejsou sociologickou hříčkou – mají velký sociální smysl. Lidé s inkonzistentním statutem totiž obvykle vykazují dvě formy (typy, modely) chování. Inkonzistentní status, pokud je uvědomován, vede jeho „nositele“ k určité míře nespokojenosti. Tato nespokojenost se může projevat dvojím způsobem – buď může pozitivně motivovat jedince k tomu, aby svůj status změnil (například zvýšil si vzdělání, usiloval o zvýšení příjmu, případně o změnu sociálního postavení vůbec), nebo naopak negativně jej vést k nesouhlasnému sociálnímu jednání, které se projevuje „rebelantstvím“ (například stávkami, demonstracemi, neposlušností, odpíráním výkonu určitých činností atd.).

Příklad:

V moderních „konzumních“ společnostech je nejobvyklejším motivem nesouhlasného chování výše příjmu. Většina stávek, „stávkových pohotovostí“ atd. je právě takto motivována. Sociologicky, použijete-li výše uvedených schémat, nejde o nic jiného, než že příslušníci určitých profesí pocítují (obvykle relativní, ve srovnání s jinými profesemi) nedostatečné ohodnocení, které jim znemožňuje plně participovat na rozkoších, jež nabízí spotřební společnost. V minulosti ještě nedávno tomu ale bylo jinak: stávky vyvolávala reálná chudoba, reálná bída, hrozba nezaměstnanosti atd. Samozřejmě že nejvíce odpudivým jevem na některých „nesouhlasných aktivitách“ je zneužívání výjimečnosti a nezastupitelnosti určitých profesí (železničáři, zejména strojvůdci, piloti, lékaři atd.), čímž není řečeno, že všechny jejich požadavky jsou neodůvodněné.

Nejen z historie, ale i ze současnosti víme, že někteří lidé dostávají vysoký sociální status tak říkajíc do kolébky. Například (příklad je velmi krajní) mladý princ William se rodí do prostředí, kde všechny složky statusu jsou aktuálně nebo potenciálně v souladu – majetek, prestiž, vzdělání (jehož se mu dostane či dostalo na prestižních vysokých školách) atd. Ale i dcera multimilionáře Gatese (pokud nějakou má) se rodí do situace, v níž je její status „předurčen“. O takovém statusu mluvíme jako o *připsaném sociálním statusu* na rozdíl od statusu *získaného*, jehož většina lidí dosahuje vlastním úsilím (nebo nedosahuje vůbec, protože není k úsilí motivována). V tradičních společnostech hrál připsaný status podstatně větší roli než ve společnostech moderních: šlechtické rody byly řadou „připsaných statusů“, podobně jako řemeslnické rody, kde se povolání dědilo z otce na syna atd.

Některé společnosti, například indická, se přidržují modelu *statusově uzavřené společnosti*, tzn. společnosti, v níž není prakticky možný přechod z jedné kasty do druhé, přičemž kasta symbolizuje právě určitý specifický status.

Shrnuto: společnosti „složené“ z individuí, která jsou nositeli různých sociálních statusů, označujeme jako společnosti *stratifikované*. Jinými slovy – lidé se (aniž o tom vědí) seskupují do vrstev, pro něž je charakteristické to, že jejich příslušníci mají shodný či podobný sociální status. Souhrn těchto vrstev tvoří sociální stratifikaci společnosti.

Pro ty, co chtějí vědět víc: Sociologie si ráda vypůjčuje termíny z některých jiných věd – v tomto případě jde o pojem vypůjčený z geologie. Mnozí z vás znají „rozvrstvení“ zemského povrchu, jak je vidět třeba na Barrandově, ale samozřejmě i jinde. Idea „rozvrstvení“ rozpracovaná geology tedy inspirovala sociology k analogické úvaze a zejména k převzetí termínu. Zábavné na věci je, že geologové většinou ani nevědí, že se s tímto pojmem pracuje v jiné vědě.

Rozvrstvení (stratifikace) a sociální pohyb (mobilita)

Lidé, jak jsme naznačili, nezůstávají v jedné společenské vrstvě nutně po celý život, mění svůj status, ve svém životě dosahují sociálního vzestupu („udělají kariéru“), mohou zvolna, nenápadně, ale přece jen sestupovat, v krajním případě může dojít až k sociální degradaci (ke společenskému „pádu“). Pokud se z tohoto hlediska díváme na život jednotlivce, mluvíme o tzv. *intraženerační mobilitě*.

Doplnění: *I zde si sociologie vypomáhá termínem, který není sice přímo převzat z jiné vědy, ale který má latinský základ ve slově *mobilitas* – pohyblivost. Slovní základ „*mobilitas*“ samozřejmě slyšíte ve slově *auto-mobil*, *mobil-ní telefon* apod.*

Úkol:

Udělejte si schéma sociální mobility svého otce k těmto datům (pokud jsou relevantní): začátek profese, věk 35 let, věk 45 let, před odchodem do důchodu. Podobně si udělejte podrobnější schéma pro sebe a stanovte tam body „zvratu“, tj. data, kdy se váš mobilní pohyb podstatně měnil.

Společnosti 20. století (ale nejen ony) se od sebe liší tím, v jaké míře a za jakých podmínek se lidé mohou sociálně pohybovat. Nejde o pohyb v geografickém, zeměpisném, ale sociálním prostoru. I zde si sociologie vypůjčuje

termín – *sociální prostor* je oblast, v níž lidé dosahují kariér, upadají, jsou sociálně přijati nebo vyloučeni, jsou diskriminováni nebo privilegováni. V tzv. totalitních společnostech byl sociální vzestup jak známo podmiňován někdy (nikoliv vždycky, ale v některých případech striktně) členstvím ve straně (komunistické či nacistické, fašistické atd., v Itálii takovou podmínkou bylo členství v profesní korporaci řízené státem atd.). Specifickým rysem totalitních režimů ale bylo, že tento požadavek většinou nikdy a nikde nebyl formálně napsán či vyžadován – předpokládal se „mlčky“. Podobně nemožnost sociálního vzestupu také nebyla formálně fixována – případy tzv. vyloučených a vyškrtnutých ze strany po roce 1970, a dokonce i osudy jejich dětí, to dokládají.

Na druhé straně demokratické společnosti jsou *mobilitně otevřené*, tzn. že nekladou formální překážky sociálnímu vzestupu. Slogan „od čističe bot k milionáři“ není sice úplně nesmyslný, ale skutečnost samozřejmě poněkud idealizuje.

Příklad a doplnění:

Ačkoliv demokratické společnosti jsou mobilitně otevřené, musejí samozřejmě jistá omezení klást. Takovým omezením je například specifická kvalifikace, která se musí prokazovat u některých profesí (zejména u lékařů a právníků). Tyto profese mají tendenci k tzv. sociálnímu uzavírání. Někdy profesní skupiny kladou požadavky, které jsou v rozporu s některými právními normami (například u nás to byl požadavek členství v lékařské komoře pro zahraniční lékaře u nás působící).

Zvláštním stavem, s nímž se demokratické společnosti vyrovnávají, je stav tzv. *sociálního vyloučení (exkluze)* a tzv. *sociální marginalizace*. V tradičních společnostech existovaly poměrně velké skupiny osob, které byly vyloučeny („exkludovány“) z veřejného společenského života – byli to potulní herci, kočující populace cikánů, ale i významné skupiny židovské populace, které byly dokonce zákonem vyloučeny z výkonu určitých povolání.

Soudobá společnost především v souvislosti s prudkým růstem role stále složitějších technologií vytváří zvláštní druh lidských seskupení nebo izolovaných individuí (obojí je možné a nevylučuje se), kteří nejsou zbaveni práv (jako v minulosti), ale nemají možnost jich využívat. Přesněji – zejména na *trhu práce* nemohou získat uplatnění, jsou z něho postupně vylučováni a ocitají se na okraji (okraj – lat. *margo*) společnosti. Aby se lidé uplatnili, musí se naučit některým novým dovednostem, ale aby se jim mohli naučit, musejí mít přístup k edukačnímu (vzdělávacímu) systému, čímž se pro ně často uzavírá

kruh vyloučení, marginalizace a následné bídy. To se projevuje řadou vnějších příznaků, chudobou, ztrátou motivace k hledání zaměstnání a ostatních aspirací, radikálním poklesem kulturní úrovně, ale také nechtěnou graviditou, trestnou činností, alkoholismem a narkomanií.

Vytváří se zvláštní sociální vrstva, kterou anglosaští sociologové označili pojmem *underclass*, „*podtřída*“, což je seskupení lidí, kteří žijí v trvalé bídě, jež je nadto provázena pocity beznaděje nebo naopak hyperaktivitou v oblasti deviantního chování.

Samostatným problémem je skutečnost, že příslušnost k „*underclass*“ má tendenci k reprodukci z generace na generaci, dochází k sociální „*dědičnosti*“ toho, čemu se říká *kultura chudoby*. Někteří autoři – dodejme pro přesnost – nesdílejí názor, že jde o skutečnou „*vrstvu*“ či „*třidu*“, ale pouze o kategorii lidí, jimž je společná bída, chudoba a marginalizace. Pak lze ale stěží odpovědět na otázku, proč se právě tito lidé sdružují, vytvářejí uzavřené *subkultury*, například bezdomovců nebo obyvatel squatů apod.

Úkol:

Promyslete z tohoto hlediska problém nezaměstnanosti a zejména hypotézu, že s „prodlužujícím se časem stavu nezaměstnanosti se snižuje pravděpodobnost znovuzařazení do práce“. Proč tomu tak je?

Úkol:

Promyslete z hlediska současného stavu spotřební společnosti kdysi klasické přísloví „chudoba cti netratí“. Platí ještě? Neplatí-li, proč? Co se změnilo ve společnosti a co v lidech?

Vrátíme-li se takto – na tomto konkrétním příkladu – k jevu sociální mobility, pak je zřejmé, že lidé marginalizovaní a exkludovaní (vyloučení z některých profesí, zaměstnání atd.) vykazují sestupnou mobilitu a potom se „ustalují“ na okraji společnosti. Nadto zde můžeme velmi vhodně zavést ještě jeden pojem – *intergenerační mobilita*. Intragenerační mobilitou rozumíme pohyb jedince na škálách sociálních statusu v průběhu jeho individuálního života. Intergenerační mobilitou pak rozumíme sociální pohyb (vzestup, sestup, stabilitu) v nejméně dvou nebo více po sobě jdoucích generacích (zatím se intergenerační mobilita sledovala většinou u mužů v linii děd – otec – syn, v poslední době samozřejmě přibyla studia intergenerační mobility žen – ostatně v mnoha ohledech dokonce zajímavější).

Příklady:

Klasických příkladů atypické intergenerační mobility známe mnoho. Otec T. G. Masaryka byl kočář, Stalinův otec (budiž prominuto, ale i to sem patří) byl švec a alkoholik navíc, Dvořákův otec byl řezník atd. Většina z nich (a dalších) by byla následovala své otce – Dvořákův otec přece chtěl, aby Antonín byl řezníkem, Masarykovi chtěli, aby se Tomášek vyučil kovářem atd. Podobně disponujeme řadami opačně typických intergeneračních řad – rodina Mozartova, rodina Bachů, později zajisté rodina Baťů, rodina Havlů atd.

Úkol:

Udělejte si schéma intergenerační mobility vlastní rodiny. Propátrejte okolí a najděte typické a atypické příklady.

Pro ty, co chtějí vědět víc: V sociologické literatuře je všeobecně znám důkaz toho, že sociální stratifikace (tedy nerovnoměrné, „hierarchické“) uspořádání každé (!) společnosti je absolutní nezbytností. Dva mladí Američané v roce 1945 navrhli toto logické schéma, „důkaz“ tzv. funkcionální nezbytnosti stratifikace pro všechny jednotlivé společnosti:

1. Jakákoliv společnost, chce-li přežít a fungovat, musí obsadit některé profese, které vyžadují vysokou odbornost, specifické znalosti a silnou motivaci k jejich výkonu.
2. Pro výkon takových povolání je k dispozici relativně málo lidí.
3. Ti, kteří mají k výkonu těchto povolání předpoklady, jsou „handicapováni“ tím, že musejí do své kvalifikace vynaložit úsilí a čas, který „ti ostatní“ proměňují v pravidelný příjem.
4. Společnost tedy musí disponované osoby motivovat k tomu, aby se k výkonu profesí připravily a byly ochotny je vykonávat.
5. Společnost má k dispozici pouze dva motivační prostředky – materiální odměnu (peníze a jiné požitky) a prestiž. Aby kohokoliv motivovala k zvýšenému výkonu, musí tyto prostředky nerovnoměrně rozdělit.
6. Toto nerovnoměrné rozdělení vede ke dvěma důsledkům: a) místa, která je nezbytné obsadit kvalifikovanými lidmi, jsou také jimi obsazena a b) každá společnost tedy musí být „stratifikována“ – někteří prostě musejí mít vyšší příjmy a prestiž než ostatní, má-li společnost fungovat.

Tato nepochybně elegantní argumentace byla samozřejmě mnohokrát kritizována. Zkuste ji podrobit vlastnímu rozboru. Porovnejte tento „model“ s realitou.

Ideologie vysvětlující sociální rozvrstvení a nerovnost

Jev sociální nerovnosti je natolik závažný, že vedl ke vzniku celé řady teorií, které ji vysvětlují a zdůvodňují (tzv. funkcionalistický argument jsme uvedli výše). V zásadě můžeme rozdělit tyto teorie, s nimiž se setkáváte v každodenním životě, do čtyř skupin:

1. *Elitární teorie:* tyto teorie stojí na předpokladu, že každá společnost se dělí na malou vrstvu vynikajících osobností nadaných zvláštními dispozicemi k vládnutí a na masu, která musí být vedena a ovládána. Elitární teorie (mají prapůvod u renesančního myslitele Machiavelliho, poté u řady italských myslitelů) ovšem mimořádně zdůrazňuje význam *politické moci*: a) politická moc je základem všech dalších sociálních vztahů a sociální skupiny musejí být vymezeny ve vztahu k podílu na politické moci; b) lidská společnost je rozdělena na ty, kteří mohou, umějí a tedy i musejí (mají „legitimní právo“) vládnout, a na ty, kdo musejí být ovládáni, vedeni, řízeni; c) v rámci elitářské teorie je samozřejmě nesmyslná jakákoliv představa o demokratickém uspořádání společnosti. „Lid“ je z rozhodování vyloučen. Tato primárně politická teorie má samozřejmě i důsledky ekonomické – na politickou moc se „nabalují“ i další požitky včetně materiálních. Jeden z tvůrců této teorie Vilfredo Pareto (1910) formuloval zábavnou tezi, že v každé oblasti sociálního života se vytvoří „elita“ a „masa“ – platí to prý nejen o politice (tam nejvíce a nejdůsledněji), ale i o ekonomice, umění, ale i třeba o prostituci nebo organizované krádeži (existují „králové zlodějů“ a „princezny prostitutek“);
2. *Egalitářské teorie:* jsou opakem teorií elitářských a stojí na předpokladu, kdysi náboženském (před Bohem jsme si všichni rovni), potom filozoficko-biologickém (všichni máme tutéž přirozenost a v zásadě tytéž potřeby) a konečně politickém (žádná skupina lidí nemá právo ovládat jiné, každá „moc ve státě“ musí být legitimizována, zdůvodněna, ospravedlněna) volbou. Samozřejmě, že egalitarismus se nejvýrazněji projevuje v oblasti rozdělování hmotných statků: egalitářské teorie směřují k tomu, aby rozdělení hmotných statků bylo provedeno na principu „sociální rovnosti“ – všem stejně.
3. *Meritokratické teorie:* jsou založeny na zásadě, že rozdělení hmotných statků má být provedeno na principu „zásluh“ (z lat. *mereor* – zasloužit si). Každý má obdržet tolik, kolik si zaslouží za výkon, který odvedl v rámci povolání,

služby, veřejně prospěšné činnosti atd. Soudobí teoretici západních společností tvrdí, že západní demokracie výrazně směřují k meritokratickému modelu společnosti.

4. *Feministické teorie*: feminismus vnesl do uvažování o sociálních nerovnostech nový, dosud zanedbávaný prvek, totiž problém nerovnosti a diskriminace podle „pohlaví“. V soudobé feministické literatuře se ale používá důsledně termín *gender*, „sociální rod“, který interpretuje (vykládá, vysvětluje) rozdíl mezi mužem a ženou, původně založený „jen“ na biologické rozdílnosti, jako důsledek sociálního postavení mužů a žen ve společnosti, jejich odlišné výchovy, toho, jak se od dětství učí svým specifickým „genderovým rolím“ (býtí klukem, holčičkou atd.) a konečně jak jsou ve společnosti vnímány jednotlivé „rody“ z hlediska výkonu svých rolí. Feministické teorie dnes zdůrazňují, že zásadní sociální rozdíly v soudobých společnostech jsou dány třemi „komplexy“, jimiž jsou *třída*, „*rasa*“ a *gender*.

Pro ty, kteří chtějí vědět víc: Feministické teorie jsou dnes poměrně značně vlivné. Jejich důraz na to, že rozdíly mezi muži a ženami nejsou pouze (ba dokonce nikoliv především) biologické, ale sociální, že jsou důsledkem „sociální konstrukce“ genderové příslušnosti, otevřel řadu témat, jejichž řešení se donedávna zdálo samozřejmé. Někdy se zdá, že tyto teorie jsou v rozporu se zdravým rozumem, ale zkuste přemýšlet, nakolik je vaše mužská či ženská role dána „jen“ příslušností k pohlaví a nakolik je důsledkem toho, jak jsou jednotlivé genderové role společností přijímány a vnímány. Nemluvte o tom, že studium genderu otevřelo „tabuizované“ problémy homosexuálního partnerství, transsexuality apod.

Úkol:

Zkuste si zrekapitulovat diskusi o zákonu o registrovaném partnerství homosexuálních partnerů. Povšimněte si, jakou roli v diskusi hrály předsudky, ideologie a partikulární zájmy, ale i pocity diskriminace, zčásti oprávněné, zčásti zveličené. Posuďte na základě tiskových a jiných mediálních sdělení.

Co se společenskými třídami aneb je Marx úplně mrtev?

Rozpracovaná teorie tříd – přesněji pojetí společnosti jako velkého pole třídního boje a dějin jako neustálého, tu silnějšího a ostřejšího, tu slabšího a utlumeného třídního boje – je spojena se jmény Karla Marxe a Bedřicha Engelse (polovina 19. století: v roce 1848 vychází jejich *Manifest komunistické strany* se

slavnou větou – „celé dosavadní nám známé dějiny jsou dějinami třídních bojů“). Marxovo (a Engelsovo) vidění světa nebylo úplně chybné, ba naopak – postihovalo podstatnou společenskou změnu, k níž došlo v souvislosti s proměnou tradiční společnosti ve společnost kapitalistickou.

Tradiční společnosti se dělily na stavy, královský dvůr, šlechtu, duchovenstvo, armádu (většinou žoldněřskou), relativně svobodné řemeslníky, pracující lidé zejména v oblasti zemědělství však byli dlouho připoutáni zákonem k půdě a k majiteli panství (dokonce nábožensky podle hesla *Cuius regio, eius religio* – *Čí je panství, toho náboženství musejí poddaní sdílet*). Tato poměrně složitě strukturovaná společnost (vlastně značně nepřehledná) se v souvislosti s *průmyslovou revolucí* (podrobněji v kapitole o „společnosti na cestách vývoje“) mění ve společnost *třídně polarizovanou, třídně dichotomickou*. Takto jednoduše ji Marx s Engelsem původně viděli – na jedné straně buržoazie, která vlastní výrobní prostředky, na druhé straně proletariát, který vzniká z původně zemědělského obyvatelstva, které přichází do měst a nemá nic než svou *pracovní sílu*. Dochází k novému druhu směny – kapitalista nabízí mzdu, proletář pracovní sílu. Ale protože kapitalista dělníkovi („proletáři“) neplatí celý jeho pracovní výkon a část jeho produkce si ponechává a proměňuje ji v zisk, otevírají se „nůžky“ mezi bohatstvím jedněch a chudobou druhých. Marx jak známo viděl řešení v tom, že až se nůžky rozevrou příliš, dojde k proletářské revoluci, která povede ke vzniku *beztrždní společnosti*.

Marxova teorie byla sice logicky bezchybná, ale historický vývoj šel jinými cestami. Marxovská koncepce proletářské revoluce totiž stála na těchto předpokladech: 1. střední vrstvy (řemeslníci, živnostníci, rolníci) budou postupně chudnout a stanou se – ať chtějí nebo ne – proletáři, „střední třída“ tedy v zásadě zmizí; 2. dojde k obecnému procesu pauperizace (z lat. *pauper* – chudý), totiž k všeobecnému zchudnutí obrovské masy obyvatelstva a současně ke kumulaci bohatství v rukou úzké, relativně nepočetné skupiny lidí a 3. to všechno povede nutně ke vzniku organizovaného proletářského hnutí, které si násilným převrácením (později Engels připustil, že parlamentním vítězstvím) vynutí změnu společenského uspořádání. Dojde k zániku bohatých tříd, k sociálnímu vyrovnání („egalitizaci“), ke vzniku společnosti bez vykořisťování atd.

Reálný vývoj – což bylo pozorovatelné již od 90. let 19. století – šel jinudy: střední třídy mohutněly a dělnická třída (v neposlední řadě samozřejmě v důsledku svého vlastního organizovaného úsilí, jež se projevovalo v dělnickém hnutí, v aktivitě sociálně demokratických stran atd.) si prostřednictvím záko-

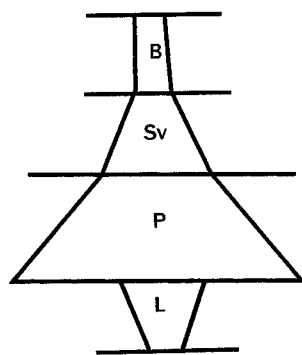
nodárství vynutila významné změny v životních podmínkách. Byla vybojována osmihodinová pracovní doba (u nás se v té věci angažoval významně Masaryk), zákaz práce dětí, omezení práce žen, postupně se zvyšovala životní úroveň dělnické třídy, která nabývala na sebevědomí a dosáhla reprezentativního zastoupení v parlamentu atd. V Evropě se (s výjimkami hospodářských krizí, zejména oné z roku 1929) podmínky pro „proletářskou revoluci“ nejen minimalizovaly, ale de facto zcela vymizely.

Úkol:

Protože zde nevykládáme moderní evropské a světové dějiny, nemůžeme podrobně vyložit specifický vývoj Evropy v průběhu 1. světové války a po ní. Pokuste se na základě svých znalostí, případně nahlédnutím do literatury, vysvětlit, proč vývoj v Rusku nešel „evropskou cestou“ a proč právě tam, kde to Marx nejméně předpokládal, k revoluci došlo. Uvažujte také, proč a jak bolševická revoluce prokázala, že idea „beztřídní společnosti“ je skutečně utopická, tedy nerealizovatelná.

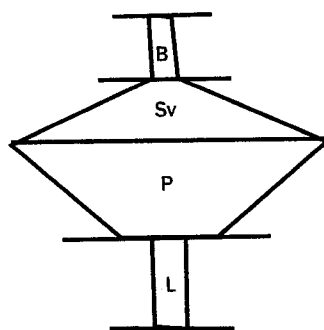
Pomocí jednoduchého schématu ukážeme rozdíl mezi Marxovou představou „tvaru sociální struktury“, která by byla předzvěstí revoluce, a skutečným (schematizovaným) tvarem, jak se postupně vyvinul od počátku 19. století do současnosti.

Marxova představa sociální a třídní struktury „před revolucí“

B: buržoazie
SV: střední vrstvy

Skutečný (schematizovaný) tvar sociální struktury po roce 1900

P: proletariát
L: lumpenproletariát

Na první pohled se tedy zdá, že idea „třídní struktury“ (pohledu na společnost jako na dvě proti sobě stojící třídy, které se nakonec utkají v zásadním revolučním zápase o moc), jak ji představil Marx, je mrtvá. Je skutečně mrtvá, úplně a beze zbytku právě v této podobě. Dnes je sociální struktura společnosti jiná. Sociologové vedou sice spor o to, jak „jinak“ definovat společenské třídy, ale v zásadě platí, že třídní diferenciacie, která je založena na rozdílu ve vlastnictví výrobních prostředků, již není rozhodující diferenciací (je jedním z rozdílů, které utvářejí specifickou podobu sociálních nerovností). Co se tedy vlastně stalo (kromě toho, že se nenaplnila Marxova představa „pádu“ střední třídy a pauperizace většiny obyvatelstva)?

Především došlo k postupnému oddělení vlastnictví a řízení, k tzv. *manažerské revoluci* (poprvé ji „identifikoval“ a popsal v 30. letech James Burnham): vlastník výrobních prostředků sám již podnik nebo jejich konglomerát neřídí a řízením pověřuje manažery, specialisty na řízení. Vlastníci přestávají být viditelní.

Příklad:

Samozřejmě, že nejen z dějepisu známe velké vlastníky a manažery v jedné osobě, například Tomáše Baťu nebo Billa Gatese. To jsou ale výjimky. Zejména dnes, v době existence nadnárodních, „mamutích“ společností, „skutečné“ vlastníky neznáme: víte, kdo osobně vlastní řetězec Billa, firmy Adidas nebo Nokia? Známe vlastníky velkých automobilek?

Dalším podstatným rozdílem proti minulosti je to, že roste objem požadků na kvalifikovanou a středně kvalifikovanou práci, omezuje se zájem o práci nekvalifikovanou, zastupitelnou. Problém „zastupitelnosti“ se stává významným tématem: zatímco u prací manuálních lze pracovníky vzájemně zastoupit, u specializovaných kvalifikací taková zastupitelnost není možná, rozhodně ne „zdola nahoru“. Primář chirurgického oddělení může zastoupit v případě nutnosti zdravotní sestru, nikoliv však naopak, pilot letadla může zastoupit letušku, nikoliv naopak atd. Růst složitosti práce vede ke vzniku komplikovanější sociální struktury, než tomu bylo donedávna.

Konečně – lidé si začínají uvědomovat význam jiných než vlastnických nerovností. Část lidstva, která žije ve spotřební společnosti, si uvědomuje nerovnosti plynoucí z etnické příslušnosti (problém migrace), z genderových rozdílů (reálná i údajná diskriminace žen, znevýhodňování při obsazování míst nebo finančním ohodnocení), z odlišných „vzorců spotřeby“ atd. Lidé se orientují spíše na nápodobu spotřebních vzorců (v anglosaském světě se tomu říká

„model – být jako Johnsonovi“) než na to, aby se organizovali k politickým aktivitám, které by zásadně měnily sociální uspořádání společnosti.

Úkol:

Promyslete jev, kterému se říká „pozitivní diskriminace“, tedy zvýhodňování některých sociálních skupin, které byly v minulosti (nebo i v současnosti jsou) exkludovány (vyloučeny) z politické moci nebo hospodářských požitků, jež nabízí spotřební společnost, případně jsou znevýhodňovány na trhu práce. Na tento postup jsou zásadně odlišné názory – posuďte je v diskusi.

V zásadě lze říci, že ačkoliv žijeme v tzv. *dvoutřetinové společnosti* (tzn. že dvě třetiny populace žijí na střední a vyšší úrovni životního standardu a jedna třetina pod ní), platí, že většina z nás patří ke „střední třídě“, netrpíme bídou a nehodláme dělat revoluci. To ale neznamená, že se lidé nesdružují v tzv. *nová sociální hnutí*. Zatímco tradiční, „stará“ sociální hnutí prosazovala především požadavky ekonomické (právo na práci, redukci délky pracovní doby atd., případně formovala programy některých speciálních sociálních skupin, například velkostatkářů nebo naopak maloročníků), nová sociální hnutí reagují na *nové sociální problémy*. K nim patří problémy, které se sice vyskytovaly i v minulosti a existují i v jiných než pozdně moderních společnostech, ale v současnosti nabývají na viditelnosti a někdy i masovosti. Jde o trestnou činnost tzv. bílých límečků (hospodářské podvody, u nás známé „tunelování“), růst sexuální delikvence a deviace, proměny povahy drogové závislosti (od drog, s nimiž tradiční společnosti „uměly žít“, jako je alkohol a tabák, k drogám novým, k halucinogenním uměle vyráběným látkám), nedůstojné postavení bezdomovců, ale i o obecně známé a neřešené problémy ekologické, pocity a vědomí ohrožení terorismem atd. Nová sociální hnutí mají konkrétní podobu například hnutí za lidská a občanská práva, za práva spotřebitelů, za „práva černých“ (*black power movement*), feministické hnutí, ale stále existující mírové hnutí, hnutí proti jaderné energii, ekologická hnutí atd.

Všechna tato sociální hnutí jsou součástí nové sociální struktury a vedle tradiční politické struktury reprezentované státem a politickými stranami vytvářejí tzv. *subpolitickou kulturu*.

Velmi podstatné změny musíme očekávat v budoucnosti v souvislosti s nebyvalým rozvojem *nových technologií*: tyto technologie změny nejen povahu sociální komunikace, společenského styku, způsoby a formy řízení ekonomiky, bankovníctví atd., ale i sociální strukturu a podle některých autorů povedou k tomu, že vznikne nová vrstva „těch nahoře“, kteří budou vysoce kvalifiko-

vaně disponovat novými technologiemi, a „těch dole“ („intelektuariát“, což je slovní variace na klasický proletariát, protože dělba práce se už nebude odehrávat ve sféře manuální, ale intelektuální činnosti). K podobným podstatným změnám povede nepochybně i *globalizace*, proces, jehož důsledky ještě nedokážeme domyslet, ačkoliv jej pozitivně i negativně již prožíváme jako nezpochybnitelný sociální fakt.

Úkol:

Zkuste na základě četby zvážit pozitivní a negativní důsledky globalizace a zejména promyslet její důsledky na sociální nerovnost.